

JÓKAI EMLÉKEZETE.

IRTA:

DR. BORBÉLY ISTVÁN
UNITÁRIUS KOLLÉGIUMI TANÁR
KOLOZSVÁRON.

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINT. R.-T.
CLUJ - KOLOZSVÁR,
1925.

Jókai emlékezete.

Jókai Mórt akarjuk ünnepelni, a legnagyobb magyar regényíró, ki 100 évvel ezelőtt — 1825 febr. 18-án — született, teste szerint 79 évet élt e földön, lelke szerint azonban halhatatlan. Jókait akarjuk ünnepelni, a legnépszerűbb, legolvasottabb magyar író, kiről hiába mondták, hogy üres légvárakat épít fel meséiben, — egyszer mindnyájan laktunk s minek tagadnók, nagyon sokan még most is örömmel benne lakunk e szép légvárakban. Jókait akarjuk ünnepelni, kinek képzeletét eddigelé felül nem multa a világirodalom egyetlen más írójának fantáziája; kinek stílusa a kedély nemes ábrándjainak utólérhetetlenül bájos alakjait teremtette meg. Jókait akarjuk ünnepelni s benne a magyar génusz, a magyar költői teremő erő fenséges diadalát.

Mert Jókai nekünk nemcsak író, hanem ennél több: ő költő.

Az író s a költő nem ugyanegy. Sok közös van mindkettőjükben, de amíg az író a teremő világ magyarázója, addig a költő: teremő, ki építeni tud új világokat. Az író alapjában véve reális, tényleg létező dolgokkal, valóban megtörtént eseményekkel foglalkozik. És itt ne csak az ú. n. természettudósokra gondoljunk, akik nem ábrándjaik művészi leírásával, hanem pozitív tények megállapításával s azok alapján más pozitív tények kikövetkeztetésével foglalkoznak. De gondoljunk pl. a történetírókra, kik alapjában véve szintén nem tesznek egyebet, mint rekonstruálják a múlt idők tény-

leg megtörtént eseményeit. A természettudósok is, meg a történetírók is kötve vannak a létező vagy létezett valósághoz. Köztük csak minőségi különbség van. Vannak írók, akik csupán arra képesek, hogy a száraz tényeket összegyűjtsék. A természet-tudományban épen úgy, mint a történetírásban egyformán vannak adatgyűjtők: pontos, lelkiismeretes, megbízható, szorgalmas emberek, kik minden adatjukért betűszerint vállalják a felelősséget. Ezek a tudománynak napszámosai. Munkájuk nem kicsinylendő, mert nélkülük nincs tudomány. Egy dologhoz azonban: lelket önteni az általuk összehordott s nagy gonddal elrendszerezett rengeteg adathalmazba, — nem értenek. A feldolgozás művészete nem az ő munkájuk. Mert a feldolgozás már művészet: úgy állítani össze az adatokat, hogy azok végeredményül egy darab eleven életet adjanak, — művészet, a tudomány művészete.

Az a művészet, melyről itt szó van, reális művészet. Lényege: a valóság. Nem a lehetőség, hanem a reális, tényleges valóság. A reális művész nem azt akarja megmutatni, hogy *ilyen is lehet* az élet, hanem azt, hogy valamikor *tényleg ilyen is volt*. A reális művészet tehát kötött művészet; kötve van az időhöz, a helyhez, a szereplők történeti jelleméhez, a megtörtént események egymásbakapcsolódásához.

Van azonban a művészetnek egy másféle formája, melyben a költői műalkotó képzelet nincs semmi történeti valósághoz kötve, mert benne nem a történeti tény, hanem az eseményeknek benső lehetősége a lényeg. Az, hogy Adorján Manassé, Timár Mihály, Kárpáthy Zoltán vagy Garamvölgyi Aladár valóban létezett-e, itt nem fontos. Lehet, hogy ha élt, nem úgy élt, mint Jókai leírta. De fontos személyükben annak az eszmének sorsa, mely bennük mint regényhősökben testet öltött. A nem

konkrét történeti tényeket, hanem az eszmék sorsát feldolgozó ideális művészetben épen azért nem is a hiteles valóság, hanem a cselekménynek benső, eszmei igazsága a fődolog. Tehát pl. nem az, hogy vajjon *Egy az Isten-nek szereplői* a történeti valósággal egyeznek-e? Aki ebből a szempontból ítéli meg e regényt, az soha sem fogja megérteni Jókai művészetét. Az ideális művészet megértésének és megítélésének szempontja egészen más. A regény alapeszméjének benső valószínűsége az ideális művészet lényege. Az mindegy, hogy a sors hulláma az egyes szereplőket minő szeszélyesen dobálja mélyre vagy magasba. A fődolog az, hogy a mesét irányító erkölcsi erőknek mérkőzése a mese fordulatai által úgy ábrázoltassék, hogy mi kénytelenek legyünk elhinni, miszerint mindennek épen úgy kellett megtörténnie s nem másképen, amint azt az ideálista regényíró leírta. Tehát az ideális regénynek meséje nem azért igaz, mert valóban megtörtént, hanem igaz azért, mert az előadott körülmények alapján nem lehet más. Jól mondta Jókai: az ideálista regényíró részére csak az erkölcsi alapeszme van adva, minden egyebet neki kell kitalálnia: a kort, melyben alapeszméje lehetséges volt s a társadalom életét tényleg megrázta; eseményeiket, amelyekben a megmozdított társadalomnak élete hullámozott; és szereplőket, kiket e háborgó hullámok mint a tajtékzó habot röpitettek a háborgó tengeren fölfelé vagy buktattak a mélységbe alá.

Szemben az említett reális művészettel, ennek az ideális művészetnek volt Jókai Mór legnagyobb magyar teremtmestere.

Ő volt a legnagyobb magyar mesemondó, kinek termékenységevel, fantáziájának gazdaságával, műalkotásainak színes szépségevel, meséinek szomorú merengésével, stílusának gyönyörű nyelve-

zetével az egész világirodalomnak csak alig néhány halhatatlan remeke állítható egy vonalra.

Mert az ideális művészetben a meseteremtés a legjellegzetesebb tevékenység. Legfőképen ez különbözteti meg a többi írásművektől. Noha benne az alapeszmének minél szemléletesebb s minél élet-hűbb ábrázolása a lényeg, az alapeszmének nem szabad a mese elé állnia. Az alapeszmének a meséből úgy kell kiáradnia, mint az illatnak a virágból. Nekünk a műalkotás-nyújtotta gyönyörűségből kell kiéreznünk azt az intelmet vagy oktatást, azt a mondanivalót, aminek kedvéért a költő regényét megírta. Ott van pl. Az új földesúr. Vajjon melyik tudós értekezés tudná velünk úgy elhitetni azt az állítást, hogy a magyar földnek varázsa van, mely minden idegenből magyart formál, — mint épen ez a regény. És hány pap prédikációja, hány theologus szakszerű fejtegetése tudná pótolni az Egy az Istenből kiáradó unitárius eszményeket. Vagy említsem-e Jókainak legköltőibb regényét, az Aranyember-t, mely a boldogságkeresésnek s a boldogságmegtalálásnak csodaszép meséje. Hát lehetne-e a családi otthon melegségét s az utána való vágyódást ennél megbűvölőbben szavakba foglalni? Jókai regényét nem tudjuk közömbösen letenni kezünk közül. Meséiről ejtik lelkünket s míg hatásuk tart, más embernek érezzük magunkat. Olvasták-e a Névtelen vár-t, az utolsó magyar insurrectionnak az eposziáját, vagy A kőszívű ember fiait, az 1848. évi magyar szabadságharcnak e halhatatlan körképét? Nem érezték, mint viszi lelküket e regényeknek minden sora fölfelé egy bűbajos, merengő ábrándvilágba, hol még a fájdalmak, még a csapások között is oly szép az élet. Ki nem ejtett könnyet A régi jó táblabírák olvastakor; és ki nem szeretle volna elmúlásukban feltartóztatni azokat, Akik kétszer halnak meg? Jókainak mindenik regénye egy-egy jócselekedet,

egy-egy intés a végzet könyvéből. Egy hang, melyet szívünkkel hallunk meg; egy símogatás, mely lelkünket érinti. Mindenik regénye egy tanács, egy példázat, egy útmutatás a jobb, a szebb, a tökéletesebb életre. Mindegyik regénye egy mese, mely egész életünkre szól.

Jókai regényeiben nem a valóság a fontos. Hogy valami épen úgy történt-e vagy másképen, az ránézve egészen mindegy. Soha nem akart a történelmivel versenyezni, sem a természettudóssal. A valósághoz neki csak annyi köze volt, mint amennyi a mesemondóknak általában lenni szokott. Nem a reális valóságot akarta szemünk elé állítani. Az ő célja más volt: szép meseszóval beleábrándoztatni lelkünket egy szebb, egy jobb világba. Nem azt az életet akarta ő leírni, melyet naponként élünk, hanem azt, amelyet a mostani helyett naponként élni szeretnénk.

Dehát lehet-e elfeledtetni a mindennapi életet s ha lehet, ér-e az valamit, — mikor utána a valóság megint csak ott folytatódik, ahol előbb abbahagytuk. Van-e az ideális művészet által előidézett lelkigyönyörűségnek reális értéke? Hát vajjon van-e létjogosultsága az ábrándozásnak, mikor a való élet épen az ábrándozásnak legkérdelhetetlenebb ellensége? Vajjon az-e az emberiségnek nagyobb jóltevője, aki tekintetünket az ég felé irányítja; vagy inkább az, aki meggyőz róla, hogy a mi világunk csak annyi, amennyi belőle itt a földön van, — a csillagok hona, az ábrándozás, a merengés csak gyermekeknek való játék?

Gyakran fölmerült már bennem e kérdés s megvallom, sok álmatlan éjjelem volt miatta. Én nem tartozom azon boldog halandók közé, kik mindenféle állapotba gondolkozás nélkül beletalálják magukat. Engem nagyon régóta foglalkoztat a kérdés, hogy vajjon van-e valami reális értelme, valami

nélkülözhetetlen haszna az eszményeknek s velük együtt az egész költészetnek? Vajjon nem azoknak van-e inkább igazuk, akik lenézik a poétákat s Platonnal együtt kikergetni szeretnék az államból? Én nem értem be a pillanatnyi gyönyörrel, mit egy-egy szép vers keltett bennem. Én átfogóbb, egyetemesebb magyarázatát kerestem az eszményekkel való foglalkozás jogosultságának.

Lelkemnek e nagy kérdésére hitem, az én keresztény unitárius hitem adta meg a végső választ: az élet nemcsak annyi, amennyit belőle testünk szerint naponként élünk. Ez a test szerinti élet a létezésnek csak egyik része. A másik rész az, amelyet lelkünkkel élünk. Igazán boldog ember e földön csak az lehet, aki testével okosan s lelkével szépen él. Vannak emberek, kik a szemmel látható, kézzel megfogható valóságban keresik összes vágyuk kielégítését; kik csak pénzre, vagyonra, hivatalra vágnak. Nem irigylem őket, mert én tudom, hogy az élet nemcsak ennyi. Vannak írók, kik kerülve kerülnek az eszményekkel való foglalkozást, mert meggyőződésük, hogy nagy emberhez csak a reális élettől való foglalkozás illik. Én nem rajongok értük, mert tudom, hogy az élet nemcsak ennyi. Olvastam könyvet, mely bennem a halandó embert hűen rajzolta le, láthattam benne testemnek minden örömét, minden bánatát, tobzódását s végül összeroppanását. Ez a könyv nem elégített ki, mert megérezttem, hogy az élet nemcsak ennyi. Naponként halljuk emlegetni a *Vér és arany* költészetét, naponként látjuk a pénznek s a buja vágnak halálraítéltjeit, — én nem vágytam soha közéjük, mert az élet nem csak ennyi.

Az élet nem csak annyi, amennyit belőle naponként testünk szerint megélünk. A lélek élete épen úgy része a valóságnak. Ami a test részére az anyagi jóllét, az a lélekre nézve az eszményiség,

Mindazok közül, kik a művészetekkel való foglalkozás hasznát fejtegették, engem legjobban Schopenhauer ragadott meg, aki bölcséleti főművében azt írta: az ember létezése nem öncél, az ember e földön csak alkalmi jelenség, lényege megvolt az emberi alak fölvevése előtt, miként meglesz ez emberi alaknak porráválása után is. Mi nem születésünkkel kezdünk létezni s halálunkkor nem is semmisülünk meg. Lényünknek lényege, az őslényeg — mit a keresztény theologia isteni szikrának nevez — örökkévaló: volt mindig és lesz mindig. Ez a bennünk élő halhatatlan őslényeg az, ami lelkünket az eszmények felé vonzza. A test sárból van és sárrá lesz, de a halhatatlan őslényeg halálunk után visszamegy az egyetemes őslényegbe, Istenbe. Lelkünknek e lényege, az egyetemes őslényegnek belénk zárt kis része, földi életünk alatt folyton visszavágyik Istenéhez. Lelkünk jobb részének az eszmények után való ezen vágyódása tehát nem egyéb, mint a bennünk levő őslényegnek az egyetemes őslényeghez, Istenhez való vágyódása. Ki nem tudja ezt a vágyat kielégíteni, az egész életére boldogtalan. Ki nem érzi, hogy lelke sír benne s nem tudja, hogyan kell síró lelkének könnyeit letörölni, annak mindig fáj az élet. Rossz rend biz az életünk sorában — úgymond Schopenhauer, hogy Isten a mi lelkünkbe ilyen kiolthatatlan szomjúságot teremtett. Rossz, nagyon rossz: pesszimus az így az élet.

Azonban nem csak ennyi az élet. A gondviselő Isten ugyanakkor, amikor életünket a legszomorúbbá tette, pesszimizmussal töltötte el, — gondoskodott a vigasztalásról is. E vigasztalás Schopenhauer szerint a művészettel, az eszményekkel való foglalkozásban van. Amikor valamely műalkotás úgy megragad minket, hogy — elfeledve minden bánatunkat — egész lélekkel belemerülünk a mű-

vészi alkotás nyújtotta gyönyörbe, lelkünk a hangulat szárnyán fölemelkedik az örök eszmények, az örök gyönyörűségek, a tiszta boldogság hönába, hova nem hallik el e földi élet vásári lármája.

Az az ideális művészet, mely Jókai regényeiben van, ezt a schopenhaueri boldogságot nyújtja nekünk: megvigasztal, bátorít, eszményeket ad, tekintetünket az ég felé irányítja. Nem gyermekjáték ez, nem nagyoknak való mese, hanem műveltségünknek s rajta keresztül boldogságunknak egyik alkatrésze. Épen ezért Jókait nem csak azért kell olvasni, mert minden írása nagyon szép, hanem azért is, mert minden írása lélekemelő. Jókai regényköltészete nemcsak fenkölt művészet, hanem egyúttal jó tett is. A szenvedő, a meggyötört embereknek lelki megvigasztalása: egy sugár a szivárvány fénykévéjéből, mely derűt, mosolyt, békét jelent.

Az ilyen művészetnek az emberiség történetében hivatása van. Jókai írta: „A költő nem mondhat le arról, hogy a közszellemnek irányt adjon, hogy ne érje be azzal a hivatással, miszerint hű másolója legyen az élő tényeknek, hanem, hogy megteremtője is tudjon lenni olyan eszméknek, amik megszületésre várnak s érdemesek az életre. Tudjon vezetni, hatni, utat törni előre.” „Én is megtalálom a rútat — folytatta tovább, a rosszat a közéletben, föl is mutatom, de nem csinállok az árnyékból alapszint, nem használom célnak az eszközt, nem veszem etikának a pesszimizmust. A nyomort én gyógyítandónak hirdetem, nem hisztelek kétségbeejtően gyógyíthatatlannak.” „Mert — s ebben kulminál Jókai világnézete — a civilizált világnak alaplelkülete a becsület, az ember-szeretet, az igazság.”

Az 1880-as években mint forgószél, csapott le a magyar irodalomra egy külföldi divat: Zolának

naturálizmusa. A közönség kapva kapott rajta. Egy pillanatig úgy tűnt fel, mintha a francia naturalista regény nálunk is meg tudná dönteni Jókainak uralmát a magyar szépprózában. Ekkor mondotta Jókai a Petőfi-társaság egyik elnöki megnyitójában: „Az a társadalom, melyet Zola s társai bemutatnak, nem az egészséges társadalom maga. Ezek a társadalomnak betegek léteznek valóban. Sokan is vannak. Mint ahogyan sokan vannak a betegek. Hisz a görvélyesek száma elijesztő. De azért nem görvélyes az egész világ! A rendőrségi rovat csupa tény és valóság; de azért az nem mintaképe az egész társadalomnak. A földalatt levőknek, a katakombáknak, a sírmezőknek, a kloakáknak, a kőszénbányáknak, a krátereknek világa is érdekes tanulmány; de azért mégis csak az Isten napja alatti világ a költészet világa. Ez is valóság: ez is realizmus.”

Íme, rövidre fogva Jókai művészetének lényege és jelentősége.

Sok mindent elmondhatnánk még róla. Azt, hogy minő érdekes módon szötte meséit; beszélhetnénk humoráról; külön tanulmány tárgya lehetne kimutatni költészetének lélektanát; elemezhetnők stílusának szépségeit. Nem volna érdektelen vizsgálni írásaiban a hatáskeltésnek művészi fogásait. Aztán összemérhetnők a világirodalom többi elbeszélő mestereivel, vagy utalhatnánk arra a helyre, melyet a magyar irodalom történetében elfoglal. Mindez s még sok más egyéb lehetne tárgya Jókai részletes ismertetésének. De mindez túlhaladná a jelen ünnepi kegyeletes megemlékezésnek kereteit.

Csupán két dologra akarom még felhívni a figyelmet.

Egyik Jókai művészetének magyarossága. Erről szólván, nem stílusának, nyelvezetének magyarosságát akarom felemlíteni, mely mindenütt, de különösen az *Aranyember*-ben, meg a *Sárga ró-*

zsá-ban oly szépen tündököl, hanem azt a saját-ságot, hogy teremő képzelete minden mesét hazájával, Magyarországgal, hoz kapcsolatba. Mindenik hőse egy-egy tipikus magyar s mindenik műalkotásának miliője magyar eltagadhatatlanul. Mintha e földet a magyar alföldi róna, magyar ember s magyar viszonyok nélkül Jókai el sem tudta volna képzelni. Szereplőinek sorsa — s ez Jókai művészetének talán legjellegzetesebb magyarsága — olyan, mint majdnem minden tehetséges magyarnak sorsa: végtelenül szomorú. Mindenik egy-egy lángész; eszüknek, bátorságuknak, tehetségüknek eget s földet megrázó dübörgése titánná tudná tenni őket, kik az egész világon urrá lehetnének, hanem — ehelyett épen akkor, amikor erejük teljes képességben kibontakozott, a végzet irgalom nélkül kettétöri pályájukat: az egész világon végig történő nagy események után mindenikük csöndben meghúzódik a magyar földnek egy-egy Senki szigetén s ahelyett, hogy tehetségének teljes érvényesítésével az egész emberiségnek, vagy legalább is összes honfitársainak szóló nagy alkotások teremtésén dolgozna, ki-ki éli a maga nagyon szűk körű, olykor egészen kisigényű egyéni boldog vagy boldogtalan életét. Me-teorszerű pályakezdésüket csillaghullásuk után szürke homály követi; a sok-sok dicsőség nyomán fájó sóhaj kél: miért e sok félbenmaradt magyar élet? Mert Timár Mihály Adorján Manassé, Zárkány Napoleon, Baradlay Richárd, Vavel Lajos, Kárpáthy Zoltán és Tatrangi Dávid mind mi vagyunk, bús végzetünknek bús magyarjai. A mi egyéni történetünk, lelkünk életének szomorú életrajza Jókainak mindenik regénye; a miénk, kik éltünk nagyszerű, olykor épen pompás életet, de közülünk a dicsőség mámoros napjaiban senki nem tudta, nem is kutatta: mire vénülünk meg? Mert a mi magyar életünkben a tragikum nem szokott oly gondos elő-

készítéssel elkövetkezni, mint más nyugodtabb vérű, boldogabb fajok s népek életében. Fölöttünk a sorsnak forgószele szünet nélkül kavarg: ki tudhatná előre, mikor, hol és kit sodor el?

Hanem azért ennek a szomorú, ormóttan életnek is megvannak szépségei. Mert az élet nem csak bánat! Senki sem tudta ezt annyira, mint éppen Jókai. Csakhogy a mi örömünk nem akárki öröme; egészen magyar öröm az is, mit más eléggé meg sem is tudhat érezni. Egy szeretettel felénk nyujtott virág, egy jó szó boldoggá tud tenni. Nincs nép a világon, mely oly kevéssel beérné, ha azt neki szívből szívesen adják, mint a magyar. Költészet a mi életünk, melynek az érzelem legfőbb irányítója. Tűzbe megyünk azért, ki lelkünkkel bánni tud, míg az ész rideg számítása legtöbbször hidegen hagy. Lobbanunk, mint a tűz és lohadunk, mint a tűz. Van erőnk, nagy erőnk, de kevés a kitartásunk. Regényhősök vagyunk mi magyarok mind, Jókai regényhősei. Lelkünk telve ábrándokkal, melyekre a legtisztább napfény ragyog, de ábrándjainknak soha nem tudnak kinőni szárnyai. Kezdtünk mi sokat és nagyot, de a végét ki nem vártuk semminek. Két kezünkkel felnyultunk az égig, de szívünknek közepén egy darab kopár mezőség hever. Mi vagyunk az örök kezdet s az örök félbenmaradás. Mi vagyunk az örök sietők s az örök későn érkezők. Nem hiszem, hogy volna a világon hely, hol annyi a derékban kettétörött élet, mint itt. Sorsunk éretlenül rázza le terveink gyümölcseit. Ime, ez vagyunk mi, magyarok; és ezért oly végzetesen magyar Jókainak mindig ezt az egy sorsot variáló költészete.

A másik, mit pár szóval érinteni akarok: Jókainak viszonya az unitarizmushoz. Tudjuk, hogy Jókai református vallású volt. Azonban hitét egyházának törvényes tételei nem korlátozták. Jókai lelkében nem az egyház élt, hanem a tiszta keresztény

hit; nem Pál apostol, hanem Jézus. Azért tudott ő regényeiben együtt érezni mindenivel, bármilyhitű is lett legyen az, mert szívének melegét nem eszének tüze sugározta. A hitbeli rációnak a lélek valószínűs érzelmeivel való helyettesítése Jókaiiban határozott unitárius jellemvonás. Mint az emberiségnek olyan sok nagy szelleme, ő is saját lelkében épített templomot Istennek; e templomnak nem a tételes hit, hanem a gyakorlott hit; a szeretet volt legszebb ékessége. Vizsgáljuk végig Jókainak összes regényalakjait s azt fogjuk találni, hogy azok nem tételes hitükben, hanem szeretetből fakadó jócselekedeteikben találják meg igazi lelki boldogságukat. Életük csak annyit ér előttük, amennyi jót életük folyamán tenni tudtak. Ezért van az, hogy Jókai regényalakjai mind a cselekvés emberei; s mi fontos, mindenikük addig, amíg az élet le nem törli őket, az egész emberiségért akar élni. Mindenikük szociális hős, hiszen minden jótett végeredményében egy-egy szociális cselekedet. Ilyen azonban csak az tudhat lenni, aki a *tett*-ben s nem az *elméleti hit*-ben találja üdvösségét e földön. Ezért volt Jézus a tett, a jótett, a jócselekedet maga; s ebben az értelemben vagyunk mi, unitáriusok, minden más felekezethöz közelebb Jézushoz.

Jókainak költészete a jótetteknek költői világa; regényalakjai ezért élnek; a jótetteknek ez alapvető életfelfogásából fakadt Jókainak egész idealizmusa. Ezért mondjuk azt, hogy Jókai költészete a jótettek életfelfogásának legművészibb apotheózisa. Minthogy pedig a keresztény egyházak közül a jótetteknek üdvöztető hatását egyedül az unitárius egyház tanítja — a többi keresztény egyházak tanítása szerint az isteni irgalomban való hit, a kegyelem hite üdvöztet —, ebből következik, hogy Jókainak ideális életfelfogása — amit optimista világnézetnek is nevezhetünk — lényegében véve megegyezik az unitárius

egyház életfelfogásával. Jókainak költészete tehát az unitárius életfelfogásnak legszebb, legköltőibb — s bátran hozzátehetjük: legnagyobb hatású — hirdetője. Ezért van az, hogy mi unitáriusok Jókaiiban nemcsak a költőt, nem is csak a világhírű művészt, hanem ugyanilyen mértékben az unitárius életfelfogásnak egyik legékeesebb szavú hirdetőjét is tiszteljük.

Köztudomású, hogy egyik legszebb regényét, *Egy az Isten-t*, rólunk, unitáriusokról írta. E regényben legtisztábban meglátszik: mit tart egy öntudatosan unitárius magyar ember élete eszményének. Azt, hogy minő azon élet, mely a mi unitárius hitünk szerint minket már e földön boldogítani tud, *Egy az Isten* mutatja be legszebben. Ám, e regényről szólván, ismételnem kell, hogy Jókai soha nem a reális, a tényleges valóságot írta le, hanem azon eszményeket, melyek felé a reális, a való életnek törekednie kell. Épen ezért ne vessé állításommal szembe senki azt, hogy hiszen ma, tehát: valóságban, az unitáriusok nem olyanok, mint Adorján Manassé vagy Zboróy Blanka. Ez igaz. Azonban rossz vallás volna az, amely hívői elé eszményül a mindenkori tényleges földi állapotot állítaná. Amely vallás nem az emberi fejlődésnek, nem a jövőnek állít fel célokat, az célját tévesztette. Énnélfogva aki azon szempontból ítéli meg e regényt, hogy vajjon az, amit abban Jókai az unitáriusokról mond, szó szerint talál-e a ma élő unitáriusokra, — az hibás szempontból ítélkezik. De kérdezze a bíráló ezt: ellenkezik-e *Egy az Isten*-ben valamely állítás mai unitárius életfelfogásunkkal; vajjon van-e e regényben egyetlen olyan tett, melyre azt kell mondanunk: ilyent unitárius ember nem tesz soha! — s megkapta az unitárius szempontból való bírálatnak helyes álláspontját. A részletekbe menő ellenvetések közül különösen azt szokták gyakran felhozni, hogy az unitáriusok a való-

ságban fegyvert fognak, holott e regény ezt tiltja. Hát kérdem: aki emiatt hajlandó megtagadni *Egy az Isten-től* az unitárius jelzõt, feledte-é, hogy Isten parancsolta az embernek: „ne ölj!”

Hanem ne menjünk a regény unitárius vonatkozásainak részletes fejtegetésébe. Elégedjünk meg ez alkalommal annak tudatával, hogy ha Jókainak többi regénye egyetemes magyar jó tett volt, *Egy az Isten* ezen felül az unitárius egyháznak s az unitárius életfelfogásnak javára végzett jócselekedet is volt.

Legyen mindörökké áldott emlékezete annak, ki ez irodalmi jó tetteket véghez vitte.

Dr. Borbély István.